

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ ПРИ КУЛТОВИЯ КОМПЛЕКС „МУЗЕЙ НА РЕЛИГИИТЕ“ – СТАРА ЗАГОРА

Димитър Янков

През 2000 г. при сондажните проучвания в молитвения салон на Ески джамия в Стара Загора бяха открити останки от средновековна църква и беше установено наличието на средновековен некропол (Янков, 2009, 251). По-късно – през 2003, 2004 и след известно прекъсване, през 2010 г. бяха проучени общо 62 гроба от този некропол. Предмет на настоящото съобщение е да бъде направена кратка характеристика на некропола, както и да бъдат обнародвани някои обичаи, засвидетелствувани по време на проучванията му.

1. Обща характеристика на некропола

Най-напред трябва да се отбележи, че поради разположението на църквата, около която е възникнал некропола – в средата на молитвения салон на мюсюлманския храм, на този етап не е възможно цялостно разкриване на площите, където се е простирал некрополът. Това се отнася за пространството северно от северния зид на църквата, по-голямата част, от което попада под изградената през XIX в. галерия към северната стена на молитвения салон в мюсюлманския храм и в сектора южно от южната стена на Ески джамия. На второ място – при изграждането на джамията са унищожени със сигурност гробове при изкопите за стените им, както и при подравняването на терена на подовото ниво на молитвения салон и в предверието. По време на проучванията беше установено препогребване на починали на засегнати при строителството гробове и разрушени гробове. Останките от скелети не позволяват при сегашната ситуация да бъде установен дори приблизително броят на погребаните в некропола.

Засвидетелствани са две основни фази от съществуването на обособения около църквата некропол. Първата фаза е свързана с функционирането на самата църква – от края на X до края на XII в. или началото на XIII в. Втората фаза, вероятно след малко прекъсване, е след рухването на покрива на църквата, когато теренът около нея

продължава да се ползва от местното християнско население за некропол и това продължава до изграждането на мюсюлманския храм в първото десетилетие на XV в. (според строителния надпис – вж.: Татарлъ, 1966, 590). Интересно е да се отбележи, че през тази фаза има регистрирани два гроба в наоса на средновековната църква, които принадлежат на възрастни индивиди и вероятно са едни от последните в некропола. Освен това, в непосредствена близост до зидовете на църквата се наблюдава масово погребване на бебета и деца. Този факт сам по себе си е интересен за тълкуване, но без антропологически анализ и без да е проучен по-цялостно некропола, на този етап само може да бъде споменат. Пак по тази причина е трудно да се отговори на въпроси, свързани с демографската характеристика на населението на средновековния град през посочения период. Впрочем тук трябва да се отбележи още един факт. От наблюденията по време на изкопни работи в границите на комплекса е известно, че той попада в/или около южния античен некропол на Августа Траяна-Берое. При разкопките през последните години, поне до настоящия момент, не са открити гробове от периода II–IV в., въпреки сигурните данни за тяхното наличие в проучвания терен.

Всички погребения (без погребаното дете в гр. № 35) са извършени по християнския ритуал, със скръстени в областта на таза или гърдите ръце, краката са прави, опънати. Починалите са погребвани в ями в насипа. При няколко случая е констатирано ограждане с камъни или парчета от тухли и керемиди. Единствено при гр. 36 погребаният е в правоъгълна яма, вкопана в здравия терен, като има ограждане на дъното на гробната яма от север с камъни. Ориентацията на скелетите като цяло спазва ориентацията на средновековната църква – с отклонение около 20° на СИ. При голяма част от скелетите се наблюдава раз местване на костите от животни, което се дължи със сигурност на факта, че погребенията са извършвани в ями в насип, а не в здравия терен.

2. Обичай, засвидетелствани по време на проучванията

2.а. Опалване на гроба. Този обичай е засвидетелстван при два случая – гр. 36 и гр. 55. При гр. 55 бе разчистено петно пепел на около 0,52–0,56 м над гроба. Следите са от огън, който е горял на място, при което се е получило леко отухляване на пръстта под огъня. Погребаният е с дясна ръка, свита в областта на таза, а лявата е свита в лакътя и вдигната

покрай тялото към рамото. Находки в гробната яма не са открити. По-интересен е случаят със споменатия вече гр. № 36. Гробът попада в централната част на наоса и лежи под подовото ниво на църквата, без да го разрушава (**обр. 1**). Гробното съоръжение е правоъгълна гробна яма, която в долната си част достига нивото на здравия терен. На дъното на гробната яма бяха открити камъни при главата, в северната част на ямата (към лявата ръка) и при десния крак. Със сигурност може да се допусне, че те са част от разрушения зид на по-ранна сграда от християнската църква – вероятно от езическо светилище, в очертанията на което попада разглеждания гроб. Погребан е възрастен индивид – мъж. Главата е била положена върху плоска каменна плоча. Дясната ръка е скръстена в областта на гърдите, а лявата – в областта на таза. Краката са прави и опънати. Находки няма. В насипа на гробната яма бяха открити лъчева кост и две кръстосани бедрени кости от друг скелет – вероятно останки от вторично погребение. Не е изключено впрочем останките да принадлежат на по-ранен гроб от римската епоха (II–IV в.). На 0,7 м над скелета към западната част на гробната яма бе разчистена глинобитна площадка с размери 1,8x1,3 м, а в северозападния ъгъл на тази площадка бяха наредени 4 тухли с размери 0,32x0,32x0,04 м. Две от тухлите и североизточният ъгъл на площадката попадат върху западната половина на гробната яма. Именно върху тухлите е горял огън, като под тях сега бе открит пласт отухлена до червено пръст от запълването на гробната яма с дебелина до 0,10–0,14 м. Както се вижда от описанието на гроба, извършения ритуал при погребването и по-късно спазеният обичай за опалване на гроба – данните сочат едно регулярно християнско погребение. Според някои автори обичаят „опалване на гроба“ може да свърже със славянските езически обичаи против вампиряване (Въжарова, 1997, 48) и е един от етническите белези на българската народност. Напоследък някои автори определят обичая като привнесен в християнската религия по-стар преосмислен езически обичай, свързан с трупоишгарянето като погребален ритуал (Георгиева, 1983, 157). Необичайното в случая е мястото на гробната яма – в централната част на наоса. Много важно е да се подчертае и фактът, че тя е под нивото на пода на средновековната църква, без да го е разрушила. Възможно е този гроб да е първичният в границите на некропола и именно той, а вероятно и мястото на по-ранното езическо светилище, да са причина за въздигането на средновековната църква. В

такъв случай опалването на този гроб, извършено на тухлена подложка и оформянето на правоъгълна площадка върху западната част на гроба би могло да получи съвсем друго тълкувание. То ще е непременно свързано с по-специалния статут на погребения. Все пак на този етап това е само една хипотеза, но така или иначе – връзката на гроб 36 със средновековната църква е очевидна. Дори нейният план изглежда съобразен с наличието на гроба и то така, че последният да попадне в централната част на наоса. Веднага трябва да отбележа, че този гроб не може да се тълкува като ктиторски. Гробната яма на ктиторския гроб бе проучена в северозападния ъгъл на наоса. Тя също е правоъгълна, но е нарушила пода на църквата и освен това е по-плитка – до 0,28–0,30 м от пода, поради което е обмазана с вар по хигиенни съображения. В тази яма бяха разчистени два скелета – на вероятните ктитори на църквата.

2.б. Във връзка с обичаите на местното население интерес заслужава случаят с погребения в гр. 39. В гробната яма – с ограждане на дъното на ямата от камъни и парчета тухли е погребан възрастен индивид, мъж, който след смъртта е обезглавен и главата е положена между коленете на починалия. В гроба бе открита желязна тока и медна монета на имп. Мануил Комнин. Обезглавяването *post mortem* обикновено се тълкува по етнографски данни като обичай против вампирясване (Георгиева, 1983, 158; Вакарелски, 1990, 168). Очевидно в случая обезглавяването е станало непосредствено преди погребението на починалия, тъй като костите на гръбначния стълб са съобразени със западната граница на гробната яма, фиксирана добре и от ограждането с камъни.

2.в. Обичай „вграждане“ беше засвидетелстван в олтарното пространство на средновековната църква – гроб 35 (обр. 2). Тук върху камъни беше разчистен детски скелет в необичайна поза – ориентацията на скелета е юг-север, като краката са повити на запад. Двете ръце на погребаното дете са вдигнати настрани и нагоре. Гробната яма не е оформена, но върху погребения имаше струпване от камъни. Очевидно е, че ритуалът може да се свърже с прилагането на обичая „вграждане“, който се прилага при издигането на нова сграда. Стратиграфската позиция на гроба позволява „вграждането“ да се свърже със строителството на мюсюлманския храм. По-трудно е да се отговори на въпроса – с каква религия е свързан обичаят – т.е. християнски или мюсюлмански е той? Засега данните сочат, че е приложен от християни,

които вероятно (и почти сигурно) са строители на джамията. Доказателство за такова твърдение е проучената ритуална яма под гроба със запълнител – камъни от градежа на църквата и стенописна украса от наоса. Това е третият случай на откриване и доказване на този обичай по археологически данни. Но при гр. № 28 от Маркели (Петрунова, 2008, 78) и гр. 252 от средновековния некропол на хълма „Калето” край с. Рупките, Старозагорско (непубликувани материали от разкопки на автора). „Вграждането” е констатирано под един от зидовете на изградените църкви, то в новооткрития гроб е спасен обичаят, обаче погребението е извършено на свято място – в олгара на средновековната църква. Впрочем този факт е още едно доказателство, че обичаят е християнски и се свързва с изграждането на Ески джамия от местни строители.

Посочените особености, свързани с обичаите на християнско население на Берое/Ески Загра не нарушават досега известни ритуали, а само ги потвърждават по археологически път.

Досегашните резултати от проучванията на некропола, възникнал около църквата, върху която по-късно е изградена Ески джамия, дават възможност да се прецизират някои изводи, направени на базата на разкопките през последните години на територията на средновековния Берое (Янков, 1994, 124–125). На първо място се потвърждават изводите, че една част от некрополите са разположени около съществуващи средновековни църкви. Новооткритият некропол насочва към едно интересно наблюдение, а именно, че гробищните църкви през средновековието са изнесени извън крепостните стени на града. Засега това е все още само една хипотеза, но при липсата на други данни тя има право на съществуване. Откритите, обособени в границите на крепостните стени некрополи, ако и да са възниквали около църкви не са толкова наситени, особено в сравнение с новооткрития при култовия комплекс. Трябва да се отбележи непременно и още един съществен момент, свързан със стратиграфските наблюдения и хронологическите граници на ползване на терена за некропол при новооткритата находка. Некрополът при култовия комплекс се оказва най-продължителният по време, а оттам и по брой погребани в него. Освен това тук ясно се открояват двата хронологически периода на ползването на терена като некропол. Вероятно това е свързано и с почитането на култовото място до първото десетилетие

на XV в. от местното население. Този въпрос – за горната хронологическа граница, тепърва ще се изяснява, тъй като от писмени източници (макар и легендарни сведения) е известно, че местното християнско население още в първите години след завладяването на града от турците е било прокудено в близките околности на града, където създадо три села. Поне две от тях – дн. местн. „Хатюрен“ на около 2,5 км западно от дн. Стара Загора и местн. „Ново село“ – на около 2,0 км, североизточно от дн. Стара Загора чак до XVI–XVII в. са съществували църкви, една от които е открита в началото на XX в от иманяри (Донева, 2008, 86).

В този смисъл и твърдението за горната хронологическа граница на съществуване на новотрития некропол се нуждае от прецизиране.

ЛИТЕРАТУРА

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990, 162–170;

Въжарова, Ж. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност. – В: Археология, 1977, № 2, 47 и сл.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983, 153–183;

Донева, В. За археологията и иманярството. – В: По пътя на миналото – сборник научни статии по повод 65-годишнината на Георги Китов. С., 2008, 85–87;

Петрунова, Б. За един по-особен гроб от некропола при църквата в Маркели. – In: Тракия и Хемимонт IV–XIV в. Т. 1. Варна, 2008, 76–90.

Татарлъ, Ибр. Турски култови сгради и надписи в България, I част. Годишник на Софийския университет, Факултет „Западни филологии. Т. LX. С., 1966, 567–618.

Янков, Д. Средновековни гробове от Стара Загора. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, 121–129.

Янков, Д. Средновековна църква в молитвения салон на Ески джамия в Стара Загора. – In: Societas classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока, IV. В. Търново, 2009, 251–256.

Обр. 1. Гроб 36 – в наоса на средновековната църква (сн. Г. Илиев)

Обр. 2. Гроб 35 – в олгара на средновековната църква (сн. Г. Илиев)